

A délvidéki hivatástudatról

„A nemzet tragédiájának egy magva ebbe a talajba esett” – Herceg János számvetése 1941–1944

Most, hogy mindez eszembe jut, sírni tudnék – vallotta meg nem titkolt megindultsággal Herceg János Farkas Geiza 1942-ben bekövetkezett halálakor írt megemlékezésében, amikor a megtört életpálya tragikumát vette számba. A Trianon előtti Magyarország „legtekintélyesebb agrárpolitikusa”, aki fiatalkori radikalizmusát Jászi Oszkár táborában a magyar agrárviszonyok, a birtokpolitika és az úri Magyarország megújulásra képtelen, a modernizációs törekvéseknek makacsul ellenálló, és ezzel a veszébe rohanó nemzet rendíthetetlen bírálataból építette fel, meglelt férfi korában visszatért a közben kisebbségi sorsra jutott szülőföldjére, ahol – minden elesettsége ellenére is – Szenteleky Kornél közösségteremtő törekvéseinek egyik leghűségesebb támogatója lett. Az irodalmi élet szervezője, egyszersmind kisebbségi életünk egyik legelhivatottabb gondolkodója nem egy alkalommal mutatott rá: Farkas Geiza biztató és bátorító útmutatásai nélkül törekvései, és ennek következtében „az egész délvidéki magyar irodalom” bizonyosan más irányt vettek volna. „Ha művekből nem is, de halottakból már össze lehetne állítani a délvidéki magyar irodalom történetét – írta Herceg János a gyász pillanatában. S még hozzátette: – A nagy tervek itt nem tudtak megvalósulni. Legjobbaink munkája is töredék maradt. Vidékünk sűrű levegőjéből sohasem lehetett mély lélegzetet venni, s az író, aki nagy alkotásról álmodozott, önmagától lopta el az oxigént. Szegény Szenteleky az orvosok szerint tüdőbajban halt meg, de mi, akik körülötte voltunk, tudjuk, hogy a nagy erőlködésbe pusztult bele. Abba az erőlködésbe, amit a világgal, az emberekkel és az anyaggal folytatott.” (Herceg János: *Farkas Geiza*; In: *Összegyűjtött esszék, tanulmányok I. kötet*; Beograd – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999. 207–208. p.) Két megroppant emberi sorsot, hovatovább egy darabjaira hullott magyar kisebbségi közösséget gyászolt az emlékező Farkas Geiza koporsója felett. Vajon tudta-e, mekkora szerencséje volt, hogy egyáltalán gyászolhatott, hogy az adott pillanatban őszintén írhatott, hogy emlékezhetett, s hogy emlékezve is a közösség sorsáról szólhatott? Draskóczy Ede sorai is eszébe jutottak, melyeket tíz évvel korábban az óbecsei kisebbségi politikus

ugyancsak az éppen elsíratott Farkas Geizáról vetett papírra: „Nagyon sokszor kellett önmagunkkal szemben felismerni a kíméletlen igazságot, hogy szegények vagyunk, nincsenek erdőink és sudaras fáink is csak néhány. Nincsenek hivatott kultúrpolitikuskaink, és szegényesen kevés az emberünk, akikben a fajtánk lelke alkotásba kívánkozik. Ráneveltek hiányában minden épkézláb embernek ásót-kapát kellett markolnia itt nálunk, hogy dolgozzék és műveljen, és a dologban önmagát művelje a további munkára.” Felkészültségéből eredően ebben a munkában volt küldetése Farkas Geizának, nem véletlen tehát, hogy halála ismételt alkalmat adott a számvetésre. És erre a történelmi idő 1942-ben szerencsés pillanatot biztosított.

A Pastyik László által szerkesztett életmű-sorozat, az *Összegyűjtött esszék és tanulmányok* első kötetének (1999) tanúsága szerint Herceg János számára az 1941–1944 közötti – illetve talán csak az 1943-ig terjedő néhány év – az első komoly, őszinteségében és mélységében talán az egyetlen, értékeinek leírásában a teljes számvetés korszaka volt. Az európai események sodrásában Bácska is visszakerült az anyaországhoz, s egy pillanatra úgy tűnt, a kisebbségi sorban megélt huszonkét keserves esztendő megpróbáltatási – a tanulságok megőrzésével és az értékek átmentésével – végképp átadhatók a múltnak. Az 1941 és 1944 közötti időszak Herceg János életében is az a korszak volt, amikor végre minden a nevére nevezhető: a megszállás, a diktatúra, a szerb elnyomás, a felszabadulás, a kisebbségi sors, az üldöztetés és a jogfosztottság végre leírható, a valóságnak ténylegesen megfelelő fogalmak, amelyek alkalmasak egy történelmi korszak eseményeinek a bemutatására. Ez volt az időszak, amikor a délvidéki magyar gondolkodó a kezdeti „felszabadulás érzésének édes boldogsága”-tól eljutott a „kétségek és bizonytalanságok” közötti hanykolódás és tépelődés már ismert és most újra fenyegető korszakába. A remény és a félelem közötti Golgotát Herceg János is megjárta, ám a számára megadatott néhány esztendő mégis az értékelés soha vissza nem térő lehetőségét hozta el.

Szinte valamennyi tanulmányának, beszámoló jellegű írásának, könyvismertetőjének, jegyzetének, de még a glosszáinak a mélyén is a helyzetértékelés szándéka érhető tetten. Érthető, hogy számvetésének középpontjában a bácskai magyar társadalom, a bácskai magyar sors dimenzióinak a megrajzolása munkál. Történelmi léptékű a kitekintése, amikor 1.) szembeállítja az első világháború előtti és a trianoni döntést követően a királyi Jugoszláviához került délvidéki magyarság életének társadalmi, politikai, közéleti, irodalmi és művelődési valóságát – arra keresve a választ, hogy mikor is élt a közösség a lelki és szellemi igényeinek megfelelő életet, mikor volt lehetősége a sorsát a saját elképzeléseinek megfelelően alakítani. 2.) A közösségi értékeket azonban sohasem önmagukban, de minden esetben a társadalmi közösségek, a társnépek világával együtt elemzi és írja le, 3.) hogy az eredményeket a művészi-alkotói életművekben kísérelje meg feltárni, megmutatni és közkinccsá tenni.

A *Múlt és jövő* (1941) című tanulmányában Herceg János így fogalmazott: az adott történelmi pillanatban „a Délvidék, Bácska nem az, ami a [z első] világháború előtt volt. Óvakodom a közhelyektől, de nyugodtan írnom le a mondatot: ennek a vidéknek magyarsága öntudatban, nemzeti érzésben, szociális gondolkodásban, összetartás tekintetében nem hasonlítható a békebeli Bácska magyarságához. Az osztályellentéteket lényegesen csökkentette a végrehajtott agrárreform, az összefogást pedig a közös sors teremtette meg. Senkise lepődjék meg tehát, ha a délvidéki magyar büszkén hivatkozik az elmúlt időben tanúsított nemzeti magatartására, és arra nézve a jövőben sem akar elfogadni kioktatást. Aki itt megtartotta magyarságát, s hű maradt a nemzeti eszményhez, az megérdemli a megbecsülést.” (172. p.) Első pillanatban meglepőnek tűnik az állítás, hogy a magyarság éppen a kisebbségi sors évtizedei alatt kovácsolódott valódi közösséggé, ezért ennek részletes kifejtését a szerző is szükségesnek ítéli.

A kiegyezést követő, utólag boldognak hitt évtizedek ugyanis mintha érintetlenül hagyták volna Bácska magyar társadalmát, mintha az országban tapasztalt szellemi pezsgés, gazdasági fellendülés és társadalmi építkezés a vidékünkön nem érezte volna kellőképpen a hatását. A Délvidék – az országban tapasztalható változásokkal szemben a millenniumot megelőző és az azt követő években is – megmaradt „szellemi parlagnak”, s mint ilyen, vidéki elszigeteltségében élte a gyarmatok bárgyú önelégültségének életét. A *diófa árnyékában* (1942) című kötethez írt, s később *A szerkesztő előszava* címmel külön is publikált tanulmányában fogalmazott Herceg János a legtalálóbban, amikor így írt: „Az élet

olyan, mint az álom, vallotta a délvidéki magyar úri rend, mert félálomban élt mindig, nem látott túl a kerítésen, és nem is akart túllátni rajta. A békebeli Bácska boroshordókkal és óriási kondérokkal volt tele, a megye urai úgy mozogtak itt, mint valami népünnepélyen, ahol a szó csak anekdotában él, s a csárdás után a Sorentói emléket játssza a cigány. A millennium boldog mámorra ezen a vidéken tartott legtovább. Talán szándékosan őrizték, mintegy utolsó kitombolásképpen, vagy csak azért nézték oly buzgalommal a rózsaszínű felhőket, mert éppen itt már készülöbön volt a vihar.” (231. p.) Bácska úri közönsége azonban ekkor már csak önmagával volt elfoglalva, legfőbb gondjai között szerepelt, hogyan szerezni hivatalt a vármegyénél, hiszen az ősi birtok lassan kicsúszott a lába alól, a fényűző nábob életében azonban mindenek előtt pénzt igényelt, lehetőleg azonnal, és lehetőleg sokat. A kifizetetlen számlák egyre szaporodtak, a bank már nem adott hitelt, a követeléseket lassan már az addig hitelező zsidó kereskedőnél aláírt váltó sem elégítette ki.

A Kalangyának megújulásakor megfogalmazott programadó, *Új köntösben – régi utakon* (1942) című írásában még világosabban fogalmazott, amikor a társadalmi körülményeket értékelte: „A polgárnak ezen a vidéken nincsenek tradíciói – írta. – Nem származásával és nem hivatásával lett azzá, ami, hanem vagyoni helyzete által. Úgy emelkedett egy társadalmi osztályba, hogy nem voltak szellemi igényei. A patríciusok, ha egyáltalán vannak ilyenek, nem mindig tartoztak a magyar családfához, s ha szerbek, németek vagy bunyevácok voltak, mindig ragaszkodtak örökségükhöz, csak az együttélés hatásai, a magasabb kultúrszint formálta őket magyarokká. Városaink merőben elütöttek a Dunántúltól, Erdély vagy a Felvidék városaitól; a gazdasági vérkeringést mindig a föld terményei szabályozták. Városaink struktúrája semmiben sem különbözik az alföldi várostípustól, csupán a polgári és népi hibridációt teszi még tarkábbá a nemzetiségek jelenvalósága.” (209. p.) A bácskai polgárosodás (és a patríciusok magatartásának) kérdését – ennek fényében – érdemes egy kicsit körüljárni.

Sz. Szigethy Vilmos még nagybecskereki újságíró korában írt *Vándorló földek* (1908) című remek elbeszélésének hőse, az utolsó Privinszky a kaszinóban felgyülemlött, kifizetetlen számlák okán volt kénytelen árverésre bocsátani a kastélyt és a megmaradt birtokot. „János úr egy kicsit könnyelmű volt, talán cinikus is, aki nem szeretett a holnappal törődni, s hogy nőttek a terhek, mámorba temetkezve kergetett el magától minden gondolatot.” És miközben megperdült a dob, az addig hitelező „fiatal regálebérlő úgy szégyenkezett, mintha illetlenséget követett

volna el”. Most az egyszer mintha az utolsó Privinszkynek is belesajdult volna a szíve, de az egész csak hangulat volt, nem tartott sokáig. Ha valakik aggódott a birtokért, azok már csak a tisztességben megőszült elődök voltak, akik régen a sírban porladtak. „Kecses ősz matrónák a kriptákban alusszák örök álmukat, szigorú tekintetüket felolvasztotta a halál kibékítő ereje. Imádságra kulcsolt kezük hasztalan könyörög egy kis mérsékletességért, a vándorló földeket nem tudják többé megállítani utjaikban. Egész életük kevés volt hozzá.” Mekkora mártíromságot, elfojtott és eltemetett álmokat, megtört akaratot, végül szelíd lemondást és sok, sok könnyet rejtettek a magukra maradt ősi sírboltok! De jött a vármegye kínálta – és megkövetelte – fényűző élet csábítása, és akkor kezdtek el vándorolni a földek, „rájuk ült a magyar átok s nyargalt rajtuk örökségképpen mindvégig”. Gozsdu Elek, aki mindenkinél tisztábban látta a megroppant magyar életkedv, a hamvadó életosztón halálos veszélyeit, *Köd* (1882) című regényében állított emléket a pusztuló magyar vidéknek. A Tar Iván gajai birtokáért bekopogó hitelező, Rozgonyi Dolfi is csak az ősök képeinek láttán ütközött meg, s miközben már a sajátjának érezte a földet és az évszázados kastélyt, az utolsó tulajdonostól még megkérdezte: – „Amerre csak megy az ember, akárhonnan nézi, mindig szemközt van vele. Nagyon haragos úr lehetett, talán a nagypapája volt?” Tar Ivánnak azonban mindez nem jelentett már semmit. Privinszky Jánossal együtt elindult ő is a halálba, egy egész birodalmat sodorva magával a pusztulásba.

Ennek fényében a XIX. század fordulójának bácskai valóságát Herceg János *Irodalmi társaság a régi Bácskában* (1942) című tanulmányában rajzolta meg talán a legteljesebb formában. 1905-ben a kiváló ügyvéd és világutazó, Vértesi Károly elképzelése és szellemi útmutatása alapján Zomborban megalakult a Bács-Bodrog vármegyei Irodalmi Társaság. A Budapesten tapasztalt irodalmi és művészeti újításokkal szemben a magyar vidék mintha önvédelemre rendezkedett volna be. „Az irodalom értéke egyszerre felszökött – írta tanulmányában Herceg János. – Máról-holnapra jelentkezett egy nemzedék, s kérte jogait. Érthető, hogy nem akarták átadni helyüket azok, akik különben már csak a múlt repedt kürtjébe fújhatták dalaikat. S éppen ezeknek a hagyományokat csöppet sem tisztelő fiataloknak nem! A küzdelem olyan hevességgel indult meg, amilyenre a magyar szellemi életben még nem volt példa. S ennek a küzdelemnek harci zaja elhallatszott a Bácskába is.” Egyszerre egy egész írói sereglet érezte úgy, hogy határozottan kell védelmeznie a talán soha nem létező pozícióit. S ha Dömötör Pál egy

évtizeddel korábban még úgy érezte, hogy érdemesebb támogatnia a helyi dalárdát, mint egy kétes értékű író sereglet élére állni, most ő is elszántan szorgalmazta Bácska irodalmi fórumának a megeremtését. (Különösen, ha ezzel a szegediek orra alá is borsot lehetett törni!) De hát a hallatlan népszerűségnek örvendő hírlapok tárcaíróin és alkalmi rímfaragóin kívül volt a Délvidéknek igazi szépírója? Herceg szerint nem. Gozsdu Elek néhány évvel korábban Temesvárra költözött, Papp Dániel még ennél is messzebbre, mert meghalt, Tömörkénye pedig soha nem volt e tájnak. Volt viszont a történettudományak néhány igazán kitűnő képviselője, közülük Iványi István, Trencsény Károly, Cziráky Gyula, Thim József, Gubicza Kálmán és számosan még főleg a vidéki tanítók sorából, akik az akkor már húszéves Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat felvirágoztatásán dolgoztak, évkönyvet jelentettek meg, múzeumot tartottak fenn, és a millennium évében 1896-ban a zentai Dudás Gyula irányításával kiadták a vármegye első monográfiáját is. Hatalmas nevek, hatalmas életművek, melyek ma is megérdemlik az utókor elismerését – kár, hogy kevés beleszólásuk volt az Irodalmi Társaság életébe. Néhány évig azonban – látszólag – minden ment a maga útján, az írói csoportosulás tagjai rendszeresen találkoztak, felolvasó-délutánokat tartottak Zomborban és a vidéken, ilyenkor az egész vármegye előkelősége ünnepelte őket. Évenként közgyűlést tartottak, mert egy komoly társaság esetében ez elengedhetetlennek tűnt, ilyenkor a köröttük zajló eseményeknek hatalmas publicitást biztosítottak. „Arra, hogy e vidék táji, vagy népi sajátosságait kellene kifejezni a bácskai íróknak, hogy helyi színekkel kellene gazdagítani a magyar irodalmat, arra sem Vértesi, sem más nem gondolt – mutatott rá Herceg János. – De amire addig és azóta is valószínűleg csak nagyon kevés írói szervezet alakult: »a társas élet kifejlesztésére« – Vértesinek külön tehetsége volt. Ma szinte hihetetlennek hangzik, hogy itt, a Bácskában ezeket az írókat valósággal dédelgették. Egy-egy irodalmi estjük társadalmi esemény volt, s azon képviseltette magát a hatóság is. Az irodalom akkor még nagyobb tiszteletben és megbecsülésben részesült. Oly nagy tiszteletben, hogy bírálni sem merték. A köztudatban akkor még úgy élt az író, mint a nemzeti művelődés legfontosabb tényezője. Hogy tehetséges volt-e, azzal abban az időben nem sokat törődtek Bácskában. Ha mellékesen úriember is volt, minden ajtó kitérült előtte, és előadását udvariasan meg is tapsolták. A polgárosodási vágy meglegedett a külsőséggel, a lényeggel nem sokat törődött.” (197. p.)

Irodalmi termése, Herceg János szerint vajmi kevés volt ennek a vármegyei egeket ostromló társaságnak, megfakult írásaikból azonban mégis felfedezhető néhány jobb sorsra érdemes tehetség. A tanulmányíró elsősorban Révész Ernő Mikszáth hatása alatt született elbeszéléseit, Radványiné Ruttkay Emma komoly szociális hangulatú verseit, novelláit és meséit, Alba Nevis „jólnevelt úrilányok szempontjait soha el nem tévesztő” verseit és Molnárné Radich Jolán „csiszolt, finom ízlésű” költeményeit tartotta figyelemre érdemesnek. Ám ezzel együtt is „akiben a tehetségnek csak parányi magja is élt, azt a Vértesiék társasága és a bankettek nem tudták Bácskában marasztalni”. Az öreg Dömötör Pál és Milkó Izidor számított írói tekintélynek, akik – ki tudja milyen megfontolásból – hátat fordítottak a fővárosnak, mindazonáltal a Bácskáról hitelesen csak a szerb Petrović Veljko tudott szólni. „Bácsország akkor nagyon messze esett a fővárostól. Az irodalmi élet pezsgésének csak a habja csapódott ide. A víz ott ásott medret magának, s folyt tovább. Azt írtam – fogalmazott ihletetten Herceg János –, hogy elődeink közösséget vállaltak e vidékkel. Igen. De csak azzal, hogy itt éltek. Feladatait nem vállalták. Sorskérdéseit nem vették észre, színeit, hangulatait nem látták, nem érezték; tájai karakteréről nem vettek tudomást. Úgy éltek itt, mint egy gazdag gyarmaton. Számukra ez a föld tér volt, csak *horizontálisan* látták, mélységeire és magasságaira már nem voltak kíváncsiak.” (199. p.)

Az lehetetlen, hogy a szociális érzéssel megáldott író ember alapos körültekintése során ne látta volna meg a táj sajátos hangulatát és színeit. Herceg János egy későbbi írásában, az *Irodalmunk és annak pártfogói* (1943) című művében határozottan tagadta, hogy a Bácskának ne lennének csak rá jellemző, egyéni és minden más magyar tájtól eltérő jellegzetességei. „A mi Bácskánk legalább olyan gazdag, színes, mint Erdély, csak az írók kell megkeresnünk, aki itt találja meg a tájjal harmonikus hangját”, s aki felismeri, hogy egy vidék irodalma, ha művészien hiteles, „nem a tárgyi valóságot rögzíti, hanem a táj lélekrajzát és alakjainak költészetét adja”. (247. p.) Másutt arra emlékeztetett, annak, hogy a Délvidék nem bocsátott útjára olyan tehetségeket, mint Erdély, vagy később a Felvidék, csupán az az oka, hogy e vidéknek azelőtt sohasem volt önálló élete, nálunk volt „a legerősebb Budapest szellemi hatása és gyámkövése”. (227. p.) Mellesleg: a főváros szellemi hatását – legyen az bármilyen erőteljes is – tompította volna, ha gyarmatosító törekvések a Délvidéken mélyen gyökerező regionális öntudattal szembesültek volna.

A közéleti felelősség hiánya eredményezte azt, hogy a trianoni döntést követően az ittmaradt

magyarság számára az új államban történő berendezkedés sem ígért sokat. Az 1918-as szerb katonai megszállást követően azonnal elkezdődött a magyar közigazgatás és a magyar intézmények felszámolása. A magasabb iskolai végzettségű személyek, akik korábban az állam szolgálatában álltak – tanítók, tanárok, tisztviselők – a maradék ország területére menekültek, akik maradtak – orvosok, ügyvédek, újságírók és egyházi személyek – egyéni életvitelre rendezkedtek be, egzisztenciális kiszolgáltatottságukból eredően nehezen tudtak volna a közösség gondjaival is foglalkozni. Herceg János megállapítása szerint az első tíz esztendő a tájékozódás korszaka volt, amikor a délvidéki magyarság politikai közösségként is szeretne volna magát meghatározni, ám mire a többségi nemzet hatalmi terrorjával szemben bármilyen eredményt sikerült volna elérni, 1929-ben bekövetkezett Sándor király diktatúrája, amely azután merőben új utakra terelte a magyarságot is.

1921 után a bukott forradalmak Pécsen át érkezett „szellemi különítményei” lepték el a délvidéki lapok szerkesztőségeit, melyek akkoriban úgyszólván egyedül jelentették a szellemi műhelyeket és központokat. Harsány jelenlétükkel a hatalom kedvezményezettjeiként hosszú évekre visszavettek minden „politikai és irodalmi fejlődést a Délvidéken”. Az ifjú forradalmárok az irodalom és az újságcsinálás terén azonnal magukhoz ragadták a kezdeményezést. A már idézett, *A diófa árnyékában* (1942) című kötethez írt bevezető tanulmányában – immár kortárs tanúságtevőként – Herceg János így mutatta be a lármás sereget: „Az irodalmi élet eléggé mozgalmas volt ezekben az években. Itt is, ott is akadtak elszánt fiatalok, akik rövid életű folyóiratokba fektették a kölcsön kapott pénzt. Voltak futuristák, konstruktivisták, aktivisták, zenitisták, kubisták – a mindössze nyolctíz, magát írónak valló fiatalember mindegyike egy-egy irányzatot képviselt. Minden kávéház az irodalomtól volt hangos, mivel a forradalmi irányzatok nem tűrték meg a csendes, mérsékelt egyéniségeket.” (229. p.) Olyan politikai kalandorok igyekeztek szellemi programot adni a szülőföldjén megmaradt magyarságnak, „akiknek ehhez a területhez nem volt egyéb közük, minthogy átmenetileg a vendégszeretetét élvezték. Nem tudtak és nem is akartak gyökeret verni itt, világpolgárok voltak, s megszokott »széles horizontjukba« jobban illett Európa, mint három csonka megye kevert népességével és letört magyarságával” – olvasható Herceg János *A szerkesztő előszava* című tanulmányában. Ha néhány évtizeddel korábban a felelőtlen hivatalnoki réteg közönye hatotta át és bénította meg a magyar szellemi életet, úgy most a

nemzetárulás önkénteseinek serege hirdette magát vezetésre hivatottnak. „A magyar nép öntudatra ébredése akkor még messze volt. Az egyetlen és egyben legerősebb fegyver, a sajtó ezeknek az idegeneknek volt a birtokában. Az idősebb nemzedékben még elevenen élt a közelmúlt és az osztatlan magyarsághoz való tartozás érzése. Az ifjúság fejlődését azonban nemcsak a hatalom idegen bitorlói, hanem a magyar nyelven szóló menekültek is befolyásolták. Talán sehol nem volt mostohább sorsa magyar nemzedéknek, mint annak, amelynek ifjúsága itt, Délvidéken a húszas évekre esett.” (229. p.)

Szekfű Gyula a *Három nemzedék és ami utána következik* című alapvető, máig megkerülhetetlen művének ötödik, a Trianon utáni időszakot tárgyaló fejezetében elsősorban az „oktobristákat” okolja a határon túl rekedt magyar közösségek újjászerveződési nehézségeiért. A történelmi tájékozódást nagyban megnehezítette „az a körülmény – írta 1933-ban –, hogy az oktobrizmus és bolsevizmus »emigránsai« részben a leszakadt területeken helyezkedtek el, az első hírlapok az ő szellemük szócsövei voltak, s ők természetesen nemcsak hogy hívek maradtak forradalmi és radikális-progresszív ideológiájukhoz, hanem mindent megtettek a leszakadt magyarság lelkének a trianonitól való elidegenítése érdekében.” Hogy ez a propaganda mégsem tudott tényleg éket verni magyar és magyar közé, az nagyrészt annak köszönhető, hogy ezek „a bolsevista, radikális vagy progresszív »menekültek« kezdettől fogva túlságosan nyíltan közeledtek a magyarságot elnyomó államszerkezethez, s ezeknek kormányai nem csak szellemi támogatásban, de anyagiakban is részesítették őket éppen akkor, amikor a fajához és nyelvéhez hű magyarság teljes anyagi kifosztása, hivatalokból elűzése, birtokainak elvétele nagy lendülettel folyt.” (457. p.) Herceg János úgy látta, ezek az idegenek nemcsak a politikában voltak forradalmárok, hanem az irodalomban is, ők hozták magukkal a különböző izmusokat, ők voltak a Délvidék első irodalmi szervezői. „Fiatal, bontakozó tehetség alig vonhatta ki magát hatásuk alól. Persze a zavaros irodalmi irányzatok mellé át kellett venni tőlük gyakran azt a politikai beállítottságot is, amely nem mindig vált a magyarság hasznára. A fiatalabb embereknek tetszett a »világpolgárok« szabadsága, fölénye, minden helyi jelleget lefitymáló magatartása, és évekbe tellett, míg rádöbbsentek, hogy e magatartás mögött csupán könnyelmű felelőtlenség húzódik meg, semmi más.” (Kiemelés M. F.) (229. p.)

Csak miután a felelőtlenek lassan eltűntek, akkor jutottak szerephez azok, akik a kisebbségi sorsot a valóságban is vállalták, s akik összefogtak a közös cél,

a magyarág életének kulturális megszervezése érdekében. Ekkor, 1929 után „kezdődött el a délvidéki magyarság szellemi megújulása.” (230. p.) Szenteleky Kornél a pályája elején még értetlenül állt a háborús kataklizma teremtette történelmi események előtt. Elment és visszatért újra meg újra, mert lelkét még nem érintette meg *Bácska csodálatos misztikuma*. Első jelentős művében, a *Kesergő szerelem* című regényében még egyáltalán nem lehet érezni azt, ami tulajdonképpen „nagyra és végzetszerűvé teszi ezt a vidéket, mint az ország viharsarkát, ahol a gondtalanság, a jólét nehéz álarca mögött az együgyű nemtörődömség vastag levegőjében iszonyú dráma folyt és folyik azóta is. Csak később, már a halál kapujában világosodott meg Szenteleky előtt, hogy a nemzet tragédiájának egy magva ebbe a talajba esett, amikor lázas vízióiban úgy látta küzdeni egymással ezen a területen több nép erőit, mint roppant bivalyokat a roskadásig telt gyümölcsfák alatt, míg benn a házban, dagadt pofával, mosolyogva alszik a gazda.” (231. p.)

A magyar irodalmi élet megszervezéséért folytatott küzdelme során azonban Szenteleky Kornél lelkében hamar elsimult az a víztükör, amelyben azután Bácska igazi arca is megmutatkozott előtte. „A táj, a levegő, népi színesség, történelmi és politikai hagyomány összeállott ebben a felismerésben, és egy sajátos egységet mutatott fel.” Ezt a sajátosságot, a bácskai szellemiséget szerette volna az irodalomban kifejezésre juttatni, valódi szépségében és tartalmi lényegében megmutatni. A kisebbségellenes hatalmi politika, a szerb monopóliumra épülő közigazdaság, a drámai népegészség, a magyarságot az egzisztenciális megsemmisüléssel fenyegető földreform, a megfékezhetetlennek látszó nemzetiségi elnyomás, a hagyományőrzést biztosító intézmények felszámolása és a gyámolatlan irodalom – ezzel kellett szembesülnie a közösségéért felelősséget vállaló magyar íróknak. Ehhez a munkához kínált Szenteleky Kornél programot, nem véletlen, hogy az utókor világosan felismerte: a délvidéki magyarság öntudatra ébredése az ő mozgalmával kezdődött. (233–234. p.) „Politikai alapja ennek a mozgalomnak az volt, hogy meg kell tartani a magyarságot jobb időkre, ki kell fejleszteni benne egy erős ellenállást a beolvadással szemben, fel kell ébreszteni a testvéri összefogás erejét...” – írta Herceg János. Egy évvel később, a Zombor és Baja történelmi kapcsolatait részletező, *Két város* (1943) című tanulmányában még pontosabban fogalmazott, amikor a délvidéki írástudók feladatát részleteiben is kifejtette: „Ezen a *szellemi parlagon* kialakítani egy független kulturális és társadalmi magyar életet, az irodalomnak, művészetnek és a népi felkarolásnak egy olyan

alapot adni, amelynek egyrészt nemzeti, másrészt táji jelleget kell kifejeznie – ez igen komoly odaadást és szívós öntudatot igényelt. Mindezt nem csinálhatta szabadon. Munkáját, terveit álcáznia kellett, mint a modern háborúban a harci eszközöket. A kisebbségi évek egy új magyar embertípust formáltak itt, akinek – az országban maradt átlagmagyarral szemben – cselekvési területe korlátozott, de láthatára kibővült.” Szenteleky tehát a sorsa kényszerítette arra, hogy a mélybe fúrjon, s természetes volt, hogy ott kincset talált. (287. p.)

Herceg János úgy látja, hogy a két világháború között eltelt évek során a délvidéki magyarság politikai, kulturális, gazdasági és népismereti valóságának feltárása oly intenzíven, oly nagy elszántsággal folyt, mint azt megelőzően még soha. A *Fiatalok, szóljatok!* (1942) című tanulmányában elsősorban mégis a nehézségekkel és az elvégezetlen feladatokkal vetett számot, amikor rámutatott: a nyilvánvaló mulasztások jószerével a politikai körülmények számlájára írhatók. A kisebbségi magyar kultúrmunkás csak roppant nehézségek árán szerezhette olyan adatokat, olyan ismereteket, amelyek ennek a vidéknek magyar népi és történelmi jellegét is bizonyították. Ha mégis sikerült ilyen adatok birtokába jutni, a cenzúra szigora folytán nem volt hely, ahol azokat közzé tehetné volna. Ezzel magyarázható, hogy 1929 után Jakabffy Elemér lapjában, a Lugoson megjelenő *Magyar Kisebbségben* és a Pécsi Egyetem Kisebbségkutató Intézetének folyóiratában, a *Kisebbségi Körlevélben* jelentősen megnőtt a Bácskából és Bánátból küldött tudósítások száma. A népismereti mozgalom kortárs tanúja, Herceg János azonban azt is elárulja, hogy sokuknak kellő szociológiai felkészültsége, tudományos képzettsége sem volt a vállalt feladat teljesítéséhez. De nem volt ez másként a délvidéki társnemzetek esetében sem. „Senki ne higgye, hogy a németek vagy a szerbek részéről öncélú tudományos munka folyt. Politikai jogaiknak kiharcolásánál nagy szerepet játszott úgy a délvidéki szerbeknél, mint a németeknél. S a nacionalizáló törekvéseket is ezzel a »tudományos« munkával igyekeztek alátámasztani” – írta, és Dimitrije Kirilović, Aleksa Ivić és Vasa Stajić munkásságát hozta fel példaként. A németek politikai tartalmú népmozgalma pedig a Volkswart, később pedig a Heimatskunde keretében zajlott. Herceg példaértékűnek tekintette, ahogyan tudósai „feldolgozzák a német népcsoport egész életét bevándorlásuktól napjainkig. Nincsen egyetlen olyan apró részlet, amely elkerülné figyelmüket. Gazdasági, kulturális, népegészségügyi, szaporodási grafikonokat talál az ember a legkisebb falusi kultúrházban is.” Jellemzőnek vélte az esetet: „Amikor mi néhány év

előtt a magyarság népegészségügyi viszonyait akartuk adatok alapján megismerni, a német Wüst Johann munkáját kellett igénybe vennünk, akinek nem csupán népe adatai álltak rendelkezésére, hanem a jó összehasonlítás kedvéért a szerb és német népcsoporté is. Így születtek meg a német egészségügyi szövetkezetek, s velük párhuzamosan a felvilágosító munka.” S hogy az alapos és körültekintő kutatás milyen jelentős eredménnyel járt, annak érzékeltetésére Hans Jurg *Apatin* című monográfiáját hozta fel példaként. (188. p.)

A *Fiatalok, szóljatok!* című tanulmányában Herceg János összegzésképpen így fogalmazott: „Huszonhárom éven át nagy küzdelem folyt itt a népjogokért és azért, hogy e terület nemzeti jellegét meghatározzák. Ezt szolgálta szervezkedés, kultúrmunka, tudomány; ebbe a versenybe kapcsolódott be a magyarság is, sajnos elég későn.” A magam részéről ezt a küzdelmet a történelmi ismereteim alapján jóval korábbra, az 1860–1914 közötti fél évszázadra teszem, ám ez semmit nem változtat a Délvidéken élő nemzetek politikai küzdelmének lényegén. Azon viszont érdemes elgondolkodni, amit a szerző a tanulmány egyik utolsó bekezdésében állított, nevezetesen: hogy „a magyar tevékenység a felszabadulás után [1941] erősen lanyhult”. (176. p.) Arról lehet ugyanis szó, amiről *A hűség jegyében* (1943) című írásában szövegezte részletesen, hogy tudniillik a nehéz időkben „a magyarságot megtartani csak áldozatok árán volt lehetséges”, csak áldozatos munkával lehet igazi értéket teremteni. (236. p.) Az *Egy akol – egy pásztor* (1943) című jegyzetében e meglátásának történelmi dimenzióit is kifejtette. Elmondta, hogy az újvidéki Srpska matica vezetői a harmincas évek elején kétségbeesetten tették szavá, hogy a nemzeti intézményük köré csoportosult szerb értelmiség legjavát elcsábította Belgrád, s az egykor oly csodálatra méltó vajdasági szerb szellemi életet a pusztulás veszélye fenyegeti. „A magyarok helyett – írta Herceg János – inkább a szerbek érezhették vidéken magukat, s a száz év alatt elért eredményeik olyan arányban mentek veszendőbe, amilyen arányban a magyarság erősödött.” (239. p.) Hogy ez valóban így történt-e, annak nyomai bizonyára fellelhetők a szerb történelmi forrásokban.

Herceg János történelmi okfejtése nyomán világosan kitűnik: megítélése szerint a bácskai szerbek XIX. századi népismereti és művelődési mozgalma elvezetett a politikai hatalom megszerzéséhez, ám 1920 után a délszláv állam keretében rövid idő alatt elveszítették a szellemi függetlenségüket és azzal együtt politikai önrendelkezésüket is. *Bácskai színek Konjović Milan képein* (1942) című írásában a kiváló,

bácskai származású szerb író, Veljko Petrović példáján mutatja be e folyamat kiteljesedését. Veljko Petrović elbeszélései a lényegét adják „e vidék sűrű levegőjéből s abból a drámából, amely lappangva játszódik politikai küzdelmek és népi hagyományok eredményeként évszázadok óta ezen a vidéken. Mintha éppen szerb mivolta és a szerb nép kisebbségi helyzete segítette volna az elmélyüléshez, vagy mintha a szerbek tisztában, és nagyobb szeretettel őrizték volna meg a századok hagyományait, hiszen nemzeti öntudatukat éppen ez a hagyományörzés tartotta ébren. A megszállás éve alatt a magyarságnak sem maradt más menedéke, mint a múlt tanításai, és nagy kiterjedésű ország helyett egy kicsiny vidék hazának. Kultúrában így lehet a kevés több, mint a sok, s ha a művész beláthatatlan utak helyett egy szűk teret kap, ebben a szűk térben lesz kénytelen kibontani azt a világot, amelyben egyrészt ő él, s amely másrészt benne él, hogy ebből a kölcsönösségből szülessen újjá. Ezért volt a szerbeknek az első világháború előtt itt a Délvidéken sokkal elevenebb kulturális élete, mint 1918-tól 1941-ig, s most már azt is látjuk, hogy mi magyarok a szellemi szervezés terén többet tettünk az elmúlt huszonhárom év alatt, mint azelőtt évtizedeken keresztül, amikor a vidék felelőtlen dilettantizmusa posványosított el mindent, s ez a könnyelmű kontárkodási láz most lassan, de határozottan újra visszazivárog.” [Van valami, amiről mi, az utódok nem tudunk? Mi volt az, ami több volt 1920 és 1941 között, mint annak előtte? – M. F.] (190. p.) Ezért írhatta 1943-ban Juhász Gyulára emlékezve – de talán Tömörkény Istvánra is gondolva –, hogy az ő ideje még nem érkezett el. „Ha azonban a regionális irodalom egyszer eljut a kikristályosodási állapotába, akkor végre felragyog Juhász Gyula felhők mögött bolyongó csillaga, mert vidéki költő volt, de mint ilyen, a legnagyobb.” (265. p.) S a történelem félhomályában bolyongva írók, újságírók, költők, festők és gondolkodók népes serege várja, hogy a régió égboltozata alatt végre haza találjon.

Hogy kiknek lesz biztos otthona e táj, azt Herceg János ezekben az években készült, megindítóan szép seregszemléjében foglalja össze, melyben Farkas Geiza és Szenteleky Kornál után azonmód feltűnik Fekete Lajos, az igazi kisebbségi költő alakja is, hiszen ő volt az első, aki harcos és öntudatos költőként „meg tudta szólaltatni a rabságba esett szegény magyarok bánatát”. (160. p.) Alakja mögött egy villanásra feltűnt Draskóczy Ede sziluettje, akinek *Törvényt ülünk* című tanulmányából egy egész, önmagát kereső nemzedék merített akkoriban erőt. „Középosztályunk alkata is erősen eltér a törzsmagyarok középosztályának összetételétől – mutatott rá az óbecsei kisebbségi politikus –, mert utóbbinak a

lényeges részét a tisztviselőréteg alkotja, holott a mi középosztályunk a hivatali pályán elhelyezkedésre nem számíthat, s így teljes mértékben a maga erejére van hagyatva. Felsőosztályunk és főnemességünk egyáltalában nincs, s így ez az osztály, mint nemzetformáló elem teljesen kiesett. A mi kisebbségünk alkata és képe tehát határozottan eltér a többi magyarokétól.” Hozzátehetjük: ebből eredően más a lelkisége is. (*A délvidéki magyar irodalom kisebbségi évei*, 1941. 163. p.) És persze ott van Dudás Kálmán, a költő is, aki megtéve a röghöz, a Délvidéket, ezt az „egészen sajátos geográfiai és szellemi egységet” a legeredetibb módon tudná kifejezni. (*Dudás Kálmán: Vád helyett*, 1942. 179. p.) Hogy miért, milyen szempontok alapján tartja az kiemelték munkásságát példamutatónak? Herceg János szerint a közösség szemében az számít jelentős írónak, aki a maga világát tökéletessé és hitelessé tudja formálni és alakítani. (225. p.)

Ezt követően a képzőművészeti életünk értékeivel is számot vetett. A festő Juhász Árpádot a festészetben megjelent népi irányzat előharcosának tekinti, s úgy véli, az ő feladata lett volna, hogy színeiben és formáiban hírt vigyen „a népről, melynek ősi hagyományait lassan elfeledtette a polgárosodás vágya, és elmosták a nemzetiségi hatások”. (200. p.) A múlt század kilencvenes éveiben, amikor ő a művészvilágban megjelent, „ez a vidék még Petőfi igézetében élt, s nem csak szemléletben, de felfogásban is az Alföld tartozéka volt, és csupán népi tarkasága tette elütővé az »alföldi pusztá rónaságtól«. Festői témáit talán még gazdagították a Telecskai-dombok el-elmerülő, majd újra felbukkanó lankái, a csatornapart, ahol akkor még zsenge volt az akác, de élénk a halászélet; a Mosztonga környéke, melynek lápos, nádas buja világát akkor még nem bontották meg a kendergyárak és a racionalizált gazdálkodás. Egyébként a paraszt ugyanúgy élt itt, mint északabbra, csak a tájlelket kellett volna kifejezni valakinek, művésznak vagy írónak...” Ma már kétségtelen, hogy Juhász Árpád tárgyiassága mutatta meg az utat a későbbi generációknak. (*Egy elfeledett bácskai festő*, 1942) Talán Husvéth Lajosnak is, akinél Herceg János szerint a legerőteljesebben jelentkezett Bácska táji arculata és a vidék valóságbrázolása. „Bácska opálos fényben ég az ő művészetében, alakjai is ünneplőbe öltözöttek s a táj napsütésében, vagy a hó fehér csillámlásában éled[nek] újjá.” Felszabadult vonalvezetéséből és érzelemtől átítatott alakjaiból az otthonlét biztonsága sugárzik. (*Husvéth Lajos*, 1943) Csávosi Sándor képein viszont a színek dominálnak, a maga idején ő volt a Délvidék legjobb koloristája. (260. p.) Képei láttán Herceg János megállapította: „Az elmúlt húsz év alatt, szellemi életünk kibontakozása

idején, az irodalom közvetlenebb kapcsolatot talált az itteni néphez, mint bármikor azelőtt. Az irodalomról úgy beszéltek, mint a magyar kultúra fenntartójáról. Hogy a képzőművészetnek is hasonló szerepet kellett volna játszania, arra senki sem gondolt. A képben – nálunk – csak a téma tudott a táj nyelvén beszélni; színben, formában, festői felfogásban csaknem minden esetben e vidéktől távol eső területen keresett példát a művész. Ezért nem beszélhetünk ma sem sajátos levegőjű, táji színekben feloldódó bácskai képzőművészeiről. Művészeinkből hiányzott a táji dialektika.” (Csávosi Sándor, 1943)

A Délvidéki Szépművészeti Céh szerepe (1942) című írásában a művészek összefogását méltatva Herceg János megfogalmazta a képzőművészet hiteléről vallott nézetét is. „Állítom – írta az irodalmi számvetését követően a festészetünkről is –, hogy Bácskának vannak sajátos színei, a bácskai embernek sajátos életformája, a népnek viselete, olyan, amilyent sehol sem találunk. Városaink, falvaink a földrajzi helyzet és a nemzetiségi hatások alól nem vonhatták ki magukat; utcái, terei másképpen épültek, mint az ország bármely részén.” A bácskai, vagy általános értelemben: a délvidéki jelleg mindenütt és mindenben felfedezhető. Hiteles délvidéki képzőművészet pedig csak akkor lesz, ha ezeket a sajátosságokat festészetünk képes lesz magába átlényegíteni, ha a művészet feloldja magában a Bácska misztériumát. Erkölcsi alap lehet ez abban az esetben, ha a délvidéki művész hivatástudata és elkötelezettsége eléggé megerősödött. (224. p.)

De nem marad el a szerzőnek a zene, a népzene világban történő széttekintése sem. A *Bácskai népdalok* (1942) című írásának bevezetőjében kiemelte: Kodály Zoltán, Bartók Béla és Vikár Béla jelentkezésekor, a húszas évek elején, amikor a magyar népdalgyűjtés már nem csupán zenei, hanem nemzeti ügygé vált, Bácska már elszakadt Magyarországtól. Az egyéb gondok között eltörpült a bácskai magyar nép dalkincsének és dallamvilágának a sorsa. „Még a magyar nóta is titokban sírt a cigány húrjain, s magyarul muzsikáltatni tüntetésszámba ment. A városi ember nem is sejtette, hogy néhány magyar falu zárt közösségében élénken él az ősi magyar dallam, és segíti nemzeti hűségben tartani az elárvult szíveket. Ezek a dallamok a magyarság lelki világát őrizték meg változatlanul a népben, tehát azt a funkciót teljesítették, ami a népdal hivatása, s amit a szerbek már politikai csengésű jelmondatba foglaltak: A dal tartott meg bennünket, hála neki!” Kodály Zoltán tanítványa Kiss Lajos ekkor járta be nemcsak Bácska, hanem Bánát és Szlavónia magyar falvait is, és ezernél több ősi dallamot jegyzett le, melyek között számtalan teljesen ismeretlen volt, „még

változata is hiányzott a magyar népdal egy-egy típusából”. Ezek a népdalok is a közös dallamkincs, az ősi magyar ritmus és az öthangú dallamstílus mintájára alakultak, de már bennük volt a Bácska sajátos lelkisége is. A legtöbb népdalt Kiss Lajos a Duna menti Gomboson gyűjtött, melyek esetében nemcsak a szövegben szereplő helyi utalások bizonyítják, hogy itt születtek, azt gyakran, a dallamuk is elárulja.

Egy későbbi írásában, az 1958-ban papírra vetett *Napok és események* című jegyzetében az elegáns belgrádi kávéházban a magyar nótából átalakult szerb slágert hallgatva arra gondolt, ha egyszer, békésebb időkben valaki mégis megírná a Délvidék, és benne a Bácska magyar kultúrtörténetét, akkor abban kitüntetett helyet kapnának a nótaköltők és a cigánymuzsikusok. Külön fejezetet kellene szentelni Lányi Ernőnek, Szász Istvánnak, Allaga Gézáknak, Fehér Jenőnek s egynéhány híres primásnak, „akik hosszú időn át úgyszólván egyedüli képviselői voltak a költészetnek ezen a tájon”. Hatásuk messze túlhaladta az igazi költészetet, ráadásul Sípos Ferkónak és muzsikus társainak lényegesen több hallgatójuk volt. Mert a legkeservesebb nemzeti kiszolgáltatottságunk idején is eljutott a magyar nóta mindenhová, és ahol megszólalt, ott „megereszkedik a búbánat az emberi szívekben”. A Bácskában, „amely egykor tüzes lovairól és szépasszonyairól volt ismeretes hetedhét országban, [...] valamikor ez az olcsó kocsmai költészet virtusnak is, kultúrának is, magyarkodásnak is elegendő volt”. (669.) Hogy ez így történhetett, az azért van, mert a Bácskát egy felemás világba szorította a történelmi kényszer.

A felemás világba szorított Bácska magyarsága mégis példamutató módon állt helyt a történelmi megpróbáltatások során. Ezzel szemben ugyan később (de mégsem mindenről lekésve) vezette el őt annak felismeréséhez, hogy a nemzetiségi vidéken élve a népek versenyében neki is helyt kell állania. A szerb, a német polgári és egyházi intézmények már akkor megtalálták a maguk történelmi feladatát, az iskolák már akkor felismerték nemzeti elkötelezettségük lényegét (az előbbieket 1850, az utóbbiak 1867 után), amikor a magyarság szemében a főváros vagy a vármegyei hivatal számított értelmesnek vélt életpályák kiteljesítésére alkalmasnak. A kisebbségi sors megszámlálhatatlan kényszere kellett ahhoz, hogy ráébredjen: teljesen magára van utalva, egyedül és kizárólag rajta múlik, hogy vállalja-e a saját sorsa alakításáért folytatott küzdelmet. Példamutató nagy alakjai – az itt felsoroltak és a még nem említettek kiváló serege – mutatta meg a közössége számára a cselekvés lehetőségét, a sorsvállalás értelmét. „Nem az erőszak, nem a helyzeti fölény azok az

eszközök – figyelmeztetett Herceg János 1942-ben, az újvidéki razzia esztendejében), amelyekkel a cél felé igyekszünk: a magyar érdek és a magyar érték megmutatása és elfogadtatása a célunk. Magyaroknak lenni azonban elkötelezettséget jelent a közösségi étellel, amelybe nálunk nem magyar ajkú népek is beletartoznak. Hidat építünk? Nem, csak az ősi magyar állameszme egyik pillérét védjük itt.” (*Új köntösben – régi utakon* 1942. 209. p.) De már egy évvel korábban *A délvidéki magyar irodalom kisebbségi éve* (1941) című tanulmánya megírásának idején, a boldog felszabadultság friss élményének a hatása alatt is úgy látta: „A kisebbségi sors elűtött bennünket hazánktól, de szülőföldünkről nem űzhetett el senkit sem. Nem politikai különállás a célunk, de szeretnénk továbbra is megtartani azokat az eredményeket, amelyeket keserves munkával elértünk. Mi tudjuk, hogy nagy feladatok várnak még ránk, és ezeket a feladatokat vállaljuk. Vállaljuk

azzal a hittel és abban a szent tudatban, hogy a magyar haza felszabadított bennünket, de e vidék magyarságát mi őriztük meg.” (235. p.)

Ez volt a legszebb üzenet, amellyel a délvidéki magyarság és a hozzá hű maradt kevés számú írástudója nekivágott 1944 rettenetes őszének és a magyar tömegsírokkal kijelölt jövőjének. A leghűségesebbek sohasem feledkeztek meg erről az üzenetről, de történelmi igazság, hogy a Bácskában, a Bánátban és a Drávaszögben az elkövetkező vérvörös évtizedekben karriert, sikeres életpályát csak a magyar nemzeti értékek látványos megtagadásával – szerencsésebb pillanatokban csak ezek elhallgatásával – lehetett befutni. Erre is volt példa a történelmünkben – az ellenünk lett hősök sora szinte végeláthatatlan. A régióért megújított küzdelem pillanatában szolgáljon ez számunkra megszívlelendő tanulsággal, s legyen mindenkor teremtő szándékaink tiszta erőforrása.